

На початку книги автор обіцяє викласти «распутинську історію с изначальной непредвзятостью». Частково він виконав обіцянку, показавши безпідставність приписування Распутину вирішальної політичної ролі. Однак, на жаль, доводиться констатувати, що в роботі історика О. Боханова відсутні посилання, проглядається явне прагнення обілити Распутіна шляхом замовчування негативних фактів його життя і акцентування уваги на фактах справжньої і (частіше) вигаданої неправоти противників старця, а також шляхом висловлення праведного гніву з приводу наклепників на «Друга Царів».

Варто зазначити, що на даний час, завдяки діяльності церковних засобів масової інформації і творчості деяких науково-недоросливіших «істориків», кампанія на підтримку канонізації Г. Распутіна набуває ширшого і голоснішого характеру.

Для прикладу наведемо цитати з робіт деяких з цих псевдоісториків. У короткій післямові до своєї обширної книги Т. Гроян навмисно зазначила, що, використовуючи в якості джерела книгу дочки сибірського старця Матрьони, вона мала на увазі, що «определенные ее части... целиком ложны», «но верующее сердце способно отличить правду от лжи» [5, с. 269]. Так, критерієм істини тут виступає «віруюче серце»! Коментарі в даному випадку, на нашу думку, недоречні.

А ось відгук С. Фоміна, автора більше ста книг про історію Росії та більше десятка праць про Г. Распутіна, щодо ситуації, яка сталась в березні 1917 р. з тілом старця:

«Следует определенно заявить, что именно по прямому указанию министра юстиции и с одобрения прочих временщиков был совершен акт осквернения могилы. При этом было совершено святотатство: из гроба украли, а впоследствии продали икону Божией Матери. Преступники открыто глумились над телом православного, уже представшего на суд Божий. Наконец, тело кощунственно сожгли. Обо всем этом открыто писали газеты, смакуя грязные подробности. Все это Великим Постом. И никаких протестов со стороны церковной иерархии, Св. Синода, насколько известно, не последовало. Так чего же мы хотим после всего этого, православные?!»

Все это в полной мере относится и к "героям" нашего повествования. И если по изворотливости преступников, нерадивости и лукавству тех, кому было положено от Господа надзирать за порядком, они смогли избежать земного осуждения, то неотвратимый, неподкупный и справедливый Суд Божий не дано обойти никому» [14, с. 20].

Що ж, Распутіна справді вбили злодійським способом і познущались над його тілом. Можна скільки завгодно сперечатись про те, яким було його життя, але навряд чи варто обговорювати його смерть. Чи була вона мученицькою і чи спокувала його гріхи? Це знаходиться вже поза межами наших суджень.

Немає нічого аж надто страшного в висловлюваннях приведених нами апологетів-авторів «справжньої історії Г. Распутіна» – кожен має право на власну думку. Та й питання канонізації старця аж ніяк не входить у сферу наших наукових інтересів – його залишимо вирішувати Церкві. Однак, історія зобов'язує бути своїх дослідників об'єктивними і незаідеологізованими, а тому втручатись у такі спори, намагаючись видати власні думки та вподобання за історичну правду, на нашу думку, не гідно справжнього історика.

Підсумовуючи вище сказане, варто зазначити, що у пострадянській період історики почали робити спроби більш критичного та ґрунтового аналізу мемуарів, документів та досліджень своїх попередників для оцінки життя і діяльності Григорія Распутіна, розмежування міфів та історичної правди про нього. У цьому ключі серед сучасної російської «распутінади» чітко простежуються два основних напрями реабілітації особистості Распутіна: політичний та апологетичний. І якщо представники політичного напрямку намагаються детальніше розібратись та визначити ступінь впливу сибірського старця на політику російської влади та його роль у розпаді Імперії, то прихильники апологетичної версії, розвінчуючи старі міфи, на жаль, переважно створюють нові, втягуючи історію у релігійні суперечки та часто не соромлячись навіть підробки чи замовчування історичної правди.

Джерела та література

1. Аврех А. Я. Царизм накануне свержения / А. Я. Аврех. – М., 1989. – 256 с.
2. Амальрик А. Распутин / А. Амальрик. – М.: Слово, 1992. – 352 с.
3. Боханов А.Н. Распутин: анатомия мифа / А.Н. Боханов. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 416 с.
4. Виттенберг Б. По направлению к Распутину (Обзор книг о Г. Распутине). / Б. Виттенберг // НЛО. – 2006. – № 77 – С. 43-49.
5. Гроян Т. Мученик за Христа и за Царя. Человек Божий Григорий. Молитвенник за Святую Русь и Ея Пресветлого Отрока / Т. Гроян. – М., 2001. – 272 с.
6. Иоффе Г. З. «Распутиниада»: Большая политическая игра / Г. З. Иоффе // Отечественная история. – 1998. – №8. – С. 103-118.
7. Иоффе Г. З. Рецензия на: Радзинский Э. Распутин: жизнь и смерть / Г. З. Иоффе // Отечественная история. – 2002г. – №3. – С. 182-185.
8. Коцюбинский А.П., Коцюбинский Д.А. Григорий Распутин: тайный и явный. Жизнь опытного странника сквозь призму его личности. Дневник Распутина / А.П. Коцюбинский, Д.А. Коцюбинский. – СПб.: Лимбус Пресс, 2003. – 480 с.
9. Куликов С. В. Бюрократическая элита Российской империи накануне падения старого порядка (1914 — 1917) / С. В. Куликов. – Рязань, 2004. – 347 с.
10. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II / С.С. Ольденбург. – СПб., 1991. – 721 с.
11. Пайпс Р. Русская революция. Ч. 1 / Р. Пайпс. – М., 1994. – 480 с.
12. Платонов О.А. Жизнь за Царя. Правда о Григории Распутине / О.А. Платонов. – М., 1999. – 176 с.
13. Радзинский Э. Распутин: жизнь и смерть / Э. Радзинский. – М.: Вагриус, 2000. – 576 с.
14. Фомин С. В. Правда о Григории Ефимовиче Распутине. Как они Его жгли / С. В. Фомин // Русский вестник. – 2002. – № 21-23. – С. 15-21.
15. Эткинд А.М. Распутин // Эткинд А.М. Хлыст: Секты, литература и революция. – М.: Новое литературное обозрение, 1998. – С. 585-630.

УДК: 930:314.1(=411.16)(477.81)

Р. Михальчук

ГОЛОКОСТ НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті охарактеризовано історіографію Голокосту на Рівненщині – проаналізовано праці вітчизняних та зарубіжних науковців, виокремлено основні напрями дослідження, дано аналіз періодів сучасної української історіографії.

Ключові слова: Голокост, історіографія, Рівненщина.

This article describes the historiography of the Holocaust in Rivne region - the works of local and foreign scientists, determined the main directions of research, an analysis period of modern Ukrainian historiography.

Keywords: Holocaust, historiography, Rivne region.

Історія Голокосту стала певною парадигмою осмислення геноцидів та інших трагедій людства. Актуальним напрямом дослідження є опрацювання регіональної специфіки явища. Аналіз локальних виявів німецької політики щодо євреїв уможливив об'єктивне відтворення місцевих складових у загальній картині Голокосту. Дослідження Катастрофи на Рівненщині пройшло певні етапи та мало свої особливості.

В радянський період знищення євреїв не було предметом спеціальних досліджень. Євреї разом з іншими постраждалими національностями зазначалися як «мирні радянські жителі», національний компонент не виокремлювався. Тому в цей час слід говорити про інформаційний аспект вивчення теми, а не науковий. До 90-х років ХХ століття Голокост як самодостатня проблема не існувала.

Перші дослідження про злочини нацистів були написані на основі даних Надзвичайних державних комісій (НДК). Нажаль, методологія написання таких праць була актуалізована політико-ідеологічними установками держави. Серед авторів, що висвітлювали роки німецької окупації в 50-60-ті ХХ ст. слід виокремити М. Супруненко [62] та М. Ковалю [35], що узагальнили події окупації 1941–1945 рр.

На Рівненщині прикладом дослідження злочинів нацистів стало видання Л. Степанова. Пишучи про розстріл євреїв поблизу м. Дубно в урочищі «Палестина», автор не зазначав, що жертви були євреями, а даний факт називав «масове знищення радянських громадян» [61, 9]. В дусі радянської пропаганди застосовувалася своєрідна термінологія: «німецькі кретини Гітлер, Кох і компанія...», ОУН – «вірні пси гітлерівців» [61, 6].

В найбільш фундаментальному виданні історичного краєзнавства – «Історії міст і сіл УРСР. Ровенська область» – національний компонент також не вказувався. Розстріли євреїв в урочищі «Сосонки» названі розстрілами «ровенців» [32, 89]. В руслі радянської ідеології трактувалися події в Тучині, де замовчувалося про опір євреїв окупантам. Описано, що восени 1942 р. гестапівці зігнали до бараків близько 3 тис. чол. і запалили їх, хто вцілів – розстрілювали [32, 192]. Насправді ж в Тучинському гетто відбулося повстання, а євреї та роми здійснили підпал з метою втечі. В інших містах розкривалися злочини проти євреїв, але не вказували на них. Так, повішеного у Здолбунові єврея названо «іншим жителем» [32, 314]. Єдина згадка про євреїв у виданні про Сарни, де «гітлерівці влаштували гетто для єврейського населення, куди 25-28 серпня 1941 р. зігнали понад 13 тис. чоловік – жінок, дітей, стариків» [32, 550].

Загалом до кінця 80-х рр. XX ст. радянська наука не визнавала євреїв як окремих жертв, а розглядала їх у загальному контексті знищення. Проблема Голокосту розминається в темі масового знищення мирного населення. Одним з таких прикладів є робота Т. Першиної, яка висвітлювала фашистський геноцид на Україні [49].

В період суспільно-ідеологічних змін окремі науковці зазначали, що першими жертвами окупантів, як правило, ставали євреї (В. Коваль), [34], висвітлювали витоки нацизму (Ю. Шультейстер) [71], однак загалом розгляд проблеми радянською історіографією залишався контекстуальним і фрагментарним.

Після здобуття Україною незалежності тема Голокосту набула іншого змісту і якості – розпочато процес формування наукової школи Holocaust studies. Відмінність сучасної української історіографії Голокосту від радянської полягає в тому, що проблема геноциду євреїв стала спеціальним об'єктом вивчення, розпочався процес формування наукової школи історії Голокосту в Україні [52, 26-38].

Упродовж 3 періодів становлення в сучасній українській історіографії Голокосту здійснено еволюцію досліджень від праць регіонального характеру (1991–1995 рр.) до узагальнювальних (1996–2000 рр.) та концептуальних (триває і нині).

В початковий період (1991–1995 рр.) з'явилися перші ідеологічно незангажовані праці. Загалом це розвідки в збірниках конференцій, фокус досліджень яких охоплював окремі регіони. Вони були швидше науково-популярними, ніж науковими. Серед дослідників слід виокремити С. Єлісаветського, Я. Хонігсмана та А. Подольського, із захистом яким першої дисертації з проблематики у 1996 р. завершується цей період [54].

Другий етап (1996–2000 рр.) характеризується виходом значної кількості публікацій. На перший план виходять роботи узагальнюючого характеру Ф. Левітасом захищено першу докторську дисертацію, матеріал якої став основою для монографії [42]. Сюди ж слід віднести краще дослідження євреїв Західної України вітчизняної історіографії Я. Хонігсмана [66].

У третій період (2000 р. – до сьогодні) відбулася значна активізація досліджень проблеми, її осмислення не лише істориками, але й науковцями інших дисциплін. Україною, як однією з держав-учасниць Стокгольмського Міжнародного Форуму з Голокосту 2000 р. підписано декларацію, учасники якої зобов'язалися відкрити архіви для досліджень. А з 2011 р. Україна на державному рівні відзначає Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. Саме цей період характеризується найбільш ґрунтовними дослідженнями, висвітленням історіографії [38, 52, 53, 55, 56, 72], виходом концептуальних праць та захистом більшості дисертацій (загалом 9), зокрема і на Рівненщині [46].

За період 1991–2014 рр. українські науковці здійснили ряд різнопланових досліджень, висвітлення яких ми здійснили тематично.

Важливі кроки були зроблені в подоланні стереотипу неспроможності євреїв захистити себе перед окупантами. Дослідники висвітлювали форми опору та протистояння євреїв. Протистояння здійснювалося різними аспектами: економічними, культурними, духовними тощо. Термін «опір» застосовувався для збройних дій. Найбільш помітний внесок у розвиток цієї теми належить С. Єлісаветському [27-29]. Зокрема, дослідник охарактеризував участь євреїв в партизанському русі, бойових підрозділах, підпіллі, повстань в гетто, вклад в медичному, побутовому житті загонів.

Багатомірною проблемою Голокосту включала політико-правове обґрунтування запланованих заходів. На прикладі рейхскомісаріату «Україна» О. Гончаренко звертав увагу на роль підзаконних актів відомчого та локальних рівнів у підготовці «вирішення єврейського питання» [19; 20]. На конкретних прикладах доводилося, що правове становище єврейського населення відрізнялося від статусу інших окупованих національних груп.

Окреме коло дослідників цікавила тема українсько-єврейських стосунків. М. Гон розглядав конкуренцію українців та євреїв в торговій сфері, популяризацію штампів «жидо-комуніст» у 30-х рр. XX ст. [16; 17]. Погроми на Західній Україні досліджував О. Круглов [39]. Автором прослідковано організацію виступів проти євреїв, масштаби та наслідки таких дій для їх жертв. В «Енциклопедії Голокосту» дослідник подав хронологію знищення євреїв в Україні по областях, порівняв кількісні показники загиблих з офіційними радянськими даними (НДК) [37].

Пропаганда націонал-соціалізму стала ідеологічною зброєю в руках нацистів. Найбільш дієвих результатів досягалося за допомогою преси. Тому без аналізу друкованих видань неможливо вивчати регіональні аспекти Голокосту. В монографії К. Курилишина [40] досліджено легальну українську пресу Генеральної Губернаторства та рейхскомісаріату «Україна» (1939-1944 рр.), де автором виявлено 365 періодичних видань, зокрема є інформація про 14 видань, що виходили на території Рівненщини.

Серед науковців, які найбільш ґрунтовно досліджували антисемітську пропаганду слід виокремити М. Тяглого [64; 65], І. Щупака [73], Ю. Смілянську [59]. Зокрема, остання дослідниця вказує на 500 періодичних видань на теренах СРСР часів окупації, де велася пронацистська пропаганда.

Агітаційно-пропагандистський вплив на жителів Рівненщини в пресі («Волинь» [51] та «Голос Сарненщини» [50]) досліджувала В. Писцьо.

Ф. Рябчикова на матеріалах Волинської преси висвітлювала антисемітизм окремих видань [57] та окремо образ світового єврейства [58]. На Рівненщині антисемітську спрямованість [15] та деперсоніфікацію жертв Голокосту [14] в газеті «Волинь» дослідив М. Гон.

Факти порятунку євреїв та інформацію про Праведників народів світу висвітлено в періодичних виданнях Рівненщини. Водночас до публікацій журналістів слід ставитися дуже критично. Під час аналізу статей виявлено факти недостовірностей та кричущих помилок. Зокрема, Ю. Лось вказував, що акція знищення євреїв в Мізочі відбулася влітку 1941 р. [45], хоча насправді трагедія сталася в жовтні 1942 р. та ін.

Комплексно проблему колабораціонізму в рейхскомісаріаті «Україна» та військовій зоні окупації висвітлено в монографіях В. Шайкан [68–70]. Авторка показала мотивацію різних моделей поведінки на індивідуальному та груповому рівнях у взаємовідносинах з владою, соціально-економічні, політичні чинники, що впливали на виникнення колаборації тощо. І. Дерейко детально висвітлює колабораціонізм місцевих підрозділів поліції [24; 25], їх організаційне та матеріальне забезпечення [28]. Висвітлювалися й інші сторони проблеми – неправдиві звинувачення щодо колаборантів. На прикладі м. Острог Р. Давидюк показала випадки наклепів на поліцейських, коли їх виправдовували, а справи припинялися [23, 414].

О. Лисенко та В. Зальмон розглядали церковний колабораціонізм. Дослідники дійшли висновку, що в умовах, які склалися, духовенство не могло уникнути співпраці з окупантами [44, 32]. Емпіричний вияв співпраці ієрархів з нацистами проявлявся в критиці «жидо-більшовицької» влади, зверненні до населення виїжджати на роботи в Німеччину тощо.

Я. Грицак, досліджуючи причини співпраці з окупантами [21; 22], констатував причетність частини українського населення до Голокосту, однак зазначав, що не можна всіх українців звинувачувати в антисемітизмі.

Багато дослідників Голокосту торкалися теми порятунку жертв нацистів та Праведництва. Участь у допомозі євреям на теренах рейхскомісаріату «Україна» дослідив О. Гончаренко [18], на Рівненщині – К. Кіндрат. Зокрема, як голова Рівненської асоціації милосердя християн-рятівників України К. Кіндрат упорядкував книгу про Праведників Рівненщини [67]. Водночас не слід ідеалізувати таку практику, адже в деяких випадках у порятунку був наявний матеріальний інтерес.

Загалом краєзнавчі аспекти політики нацистів у Рівненській області щодо євреїв розглядали К. Закалюк [30; 31], Л. Леонова [43], М. Гон [13].

Вищим рівнем еволюції сучасних досліджень є перехід від фактологічно наповнених праць до висвітлення концептуалістики. Актуальність праці В. Нахмановича в цьому плані засвідчена дослідженням важливих питань геноциду євреїв в науковій та світоглядній площинах [48]. Певним мірою, що характеризує якісний рівень розвитку української історіографії Голокосту є

створення перших навчальних посібників з геноцидознавства для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів М. Гона [12] та А. Козницького [36]. В книгах автори не лише розглядали сутність та причини геноцидів, поведінку жертв, убивць, спостерігачів, а й порівнювали спільне та відмінне у процесах знищення національних груп.

Посилення наукового інтересу до теми в Україні зумовлюється і діяльністю спеціалізованих центрів дослідження Голокосту – Українського центру вивчення історії Голокосту (м. Київ) і «Ткума» (м. Дніпропетровськ).

Закордонна історіографія представлена науковцями США, країн Західної Європи, Ізраїлю та пострадянських країн. Вагомі напрацювання дослідників Західної історіографії Голокосту розпочинаються в 50-60-ті роки. Однак на якість досліджень в цей час впливала недоступність радянських архівів. Саме тому тривалий час Голокост в Україні ґрунтовно не досліджувався.

Загалом, найкращим дослідженням волинських євреїв в західній історіографії залишається монографія Ш. Спектора [78]. Автор охопив євреїв сучасних Волинської, Рівненської, Тернопільської областей. У 7-й розділі книги аналізувалося життя євреїв до, під час та після окупації: організацію єврейського життя, антиєврейські укази влади, життя в гетто, порятунком та опір окупантам, відносини з місцевим населенням [78, 366-377]. У інших працях дослідник висвітлював спротив євреїв нацизму та участь у партизанському русі [60], їхні дії та реакцію на знищення [79].

Порятунком євреїв місцевими жителями вивчав Я. Сусленський [63]. Серед сюжетів – історія М. Бабич з Рівного – однієї з перших Праведниць.

Важливим напрацюванням стала робота Д. Міхмана [47] з погляду вивчення історіографії Катастрофи. Автор розглянув концептуальні засади дослідження, подав різні підходи науковців до висвітлення проблематики. Також Д. Міхман висвітлив функціонування єврейських поселень до і під час Голокосту. Автором прослідковано історію виникнення терміну «гетто», запропоновано глибоке тлумачення антиєврейської політики нацизму [76].

Дилеми євреїв втекти/лишитися досліджував Д. Левін [41]. Автор показав різні оцінки євреями свого становища. Аналіз реакції євреїв автором опирався на приклади населених пунктів Рівненщини (Олександрія, Сарни).

Комплексно проблему геноциду євреїв на території СРСР дослідив І. Арад. Дослідник визначив методи, форми, етапи та кількісні втрати євреїв [4; 7], їх опір нацизму [5], економічну експлуатацію та долю майна євреїв [6] тощо. Дослідником було зроблено одну з перших спроб зіставлення знищення євреїв СРСР в загальній картині Голокосту.

Проблему колабораціонізму місцевих органів влади вивчав М. Айкель [8]. Дослідник проаналізував співпрацю керівництва місцевої влади з окупантами та виділив мотиви економічного та ідеологічного характеру.

Сучасні дослідники В. Мендиківський [75] та В. Лауер [74] аналізували причини єврейських погромів на початку окупації (липень 1941 р.). Автори зазначили на німецький чинник, а також вказали на роль місцевого населення в пограбуваннях та вбивствах євреїв під час погромів.

Серед нечисленних дослідників Волинського регіону зазначимо Т. Снайдера, який розглядав дилему евакуації євреїв на схід, становище в гетто, примусові роботи тощо [77].

К. Беркгоф у монографії висвітлив стратегії виживання в рейхскомісаріаті «Україна» [10]. Чимало сюжетів наведено з Рівненщини – розстріли НКВД в Дубно [10, 26], порятунку євреїв [10, 94] та ін. В розділі «Голокост євреїв і ромів» охарактеризовано позицію місцевого населення щодо Голокосту. Висвітлювалася негативна юденратів під час повстань в гетто Західної Волині [10, 79]. Окремо автор висвітлив антисемітизм у виданнях [9], ставлення до Голокосту у радянських ЗМІ тощо [11].

Ґрунтовним науковим дослідженням стало спільне видання Відкритого університету Ізраїлю та міжнародного Соломонового університету 7 томів «Катастрофи європейського єврейства». Викад матеріалу подавався у системі запитань/відповідей. Особливо цінність видання мав 7-й том, де окреслювалися події Голокосту на території СРСР [33].

Серед російських дослідників слід відмітити І. Альтмана, що узагальнив події Голокосту в СРСР [2]. Автор проаналізував політику окупантів стосовно євреїв, дав оцінки діяльності/бездіяльності радянського уряду до подій Голокосту. В іншому дослідженні розкрито єврейський спротив нацистам, окреслено активні/пасивні, індивідуальні/групові форми опору [1]. В навчальному посібнику для студентів [3] І. Альтман розглянув політику нацистів щодо євреїв в політичному, правовому, економічному аспектах теми, проаналізував особливості їх знищення в СРСР.

Загалом західна історіографія стала «локомотивом» досліджень геноцидів. Однак, існує надзвичайно мала кількість науковців, які в контексті досліджень Голокосту на Україні звертають увагу на волинських євреїв.

Оже, історіографія Голокосту на Рівненщині пройшла тривалий шлях розвитку – від непомічання проблеми в радянські часи до посиленої уваги в сучасності. За часів незалежності України розширилися напрямки досліджень, змінилися методологічні підходи до вивчення проблеми. Позитивним моментом стало зрушення в дослідженні непростих тем суспільства: колаборація, взаємовідносини місцевих жителів з євреями під час окупації та ін.

Джерела та література

1. Альтман И. Еврейское сопротивление политике тотального геноцида / И. Альтман // Еврейский опір в Україні в період Голокосту: зб. наук. ст. / ред. М. Тяглий. – Дніпропетровськ: Ткума, 2004. – С. 9–46.
2. Альтман И. Жертвы ненависти: Холокост в СССР, 1941–1945 / И. Альтман. – М.: Фонд «Ковчег», 2002. – 544 с.
3. Альтман И. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / И. Альтман; ред. А. Асмолова. – М.: Фонд «Холокост», 2002. – 320 с.
4. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945) / И. Арад. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ЧП «Лира ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. – 816 с.
5. Арад И. Они сражались за Родину: евреи Советского Союза в Великой Отечественной войне / И. Арад. – М.: Мосты культуры; Гешарим, 2011. – 456 с.
6. Арад И. Разграбление нацистской Германии еврейского имущества на оккупированных территориях СССР. – С. 119–153 [Электронный ресурс] // Яд Вашем: [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/arad_1.pdf – Дата доступу: 11.06.2013.
7. Арад И. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): сб. статей / И. Арад. – Иерусалим: Яд Ва-Шем, 1990. – 165 с.
8. Айкель М. Способствую проведению Холокоста: органы местного управления в оккупированной немцами Центральной и Восточной Украине / М. Айкель // Голокост и сучасність. Студії в Україні і світі. – К., 2009. – № 1 (5). – С. 9–26.
9. Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у Рейхскомісаріаті Україна / К. Беркгоф // Наукові записки. – К.: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 94–101.
10. Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. –К.: Вид-во «Часопис „Критика”», 2011. – 454 с.
11. Беркгоф К. «Поголовное уничтожение еврейского населения»: Холокост в советских СМИ (1941–1945) / К. Беркгоф // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К., 2010. – № 1 (7). – С. 62–122.
12. Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз: навч. посіб. для студ. істор. спец. вищих навч. закладів / М. Гон. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 180 с.
13. Гон М. Голокост у Західній Волині / М. Гон // Голокост і сучасність: наук.-пед. бюл. Укр. центру вивчення іст. Голокосту. – 2002. – № 5. – С. 6–7; № 6. – С. 7–8.
14. Гон М. Дегерсоніфікація жертв: образ євреїв на шпальтах газети «Волинь» (1941–1943) / М. Гон // Наукові записки. – К.: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 113–121.
15. Гон М. «Єврейське питання» в рецепції часопису «Волинь» (1941–1943 рр.) / М. Гон // Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни: рефлексії на межі століть: зб. наук. пр.: [матеріали конф.]. – К., 2000. – С. 279–286.
16. Гон М. Із кривдою на самоті: українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939) / М. Гон. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 192 с.
17. Гон М. Український націоналізм і євреї (1918–1939) / М. Гон // Україна Модерна. – 2010. – № 5 (16). – С. 251–268.
18. Гончаренко О. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Рейхскомісаріату Україна, 1941–1944 / О. Гончаренко // Укр. іст. журнал. – 2010. – № 1 (490). – С. 128–141.
19. Гончаренко О. Політика нацистського геноциду євреїв України / О. Гончаренко // Архіви окупації, 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 790–795.
20. Гончаренко О. Правове становище єврейського населення напередодні знищення: Генеральний округ Київ / О. Гончаренко // Проблеми історії Голокосту: наук. журнал. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'є'р, 2005. – Вип. II. – С. 51–64.
21. Грицак Я. Незрозумілий Голокост / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. – Вид. 2-ге. – К.: СП «Часопис „Критика”», 2011. – С. 219–231.

22. Грицак Я. Українці в антисемітських акціях у роки Другої світової війни / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. – Вид. 2-ге. – К.: СП «Часопис „Критика”», 2011. – С. 95–102.
23. Давидюк Р. Проблема патріархатності: острозький випадок / Р. Давидюк // Реабілітовані історією: у 27 т.: Рівненська область. Кн. 1 / гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова), О. П. Ресент (заст. голови) [та ін.]; редкол. тому: В. А. Корольок (співголова) [та ін.]; відп. секр. А. А. Жив'юк. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – С. 408–415.
24. Дерейко І. Антисемітизм як основа політичної підготовки місцевої поліції в Рейхскомісаріаті Україна / І. Дерейко // Наукові записки. – К.: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 79–86.
25. Дерейко І. Місцеві підрозділи німецької армії та поліції як інструмент здійснення окупаційної політики: антропологічний вимір / І. Дерейко // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд: [матеріали Міжнар. конф. (Вінниця, 21–22 листоп. 2009 р.)]. – К.: НІОД; Укр. центр вивчення іст. Голокосту, 2012. – С. 34–53.
26. Дерейко І. Організаційне та матеріальне забезпечення поліційних структур і підрозділів у Рейхскомісаріаті Україна / І. Дерейко // Укр. істор. журнал. – 2009. – № 6 (489). – С. 87–106.
27. Елисаветский С. Евреи в движении сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944). Партизанское движение в Украине в годы Великой Отечественной войны / С. Елисаветский // Еврейський опір в Україні в період Голокосту: зб. наук. ст. / за ред. М. Тягло. – Дніпропетровськ: Центр «Холокост», 2004. – С. 68–283.
28. Елисаветский С. Польша забвения: евреи в движении сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944) / С. Елисаветский. – К., 1998. – 400 с.
29. Елисаветський С. Євреї в антифашистському опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні / С. Елисаветський // Укр. істор. журнал. – 1995. – № 3. – С. 59–72.
30. Закалюк К. «Кров їхня і сьогодні говорить»: трагедія єврейства на Рівненщині / К. Закалюк // Діалог. – 1994. – 4 півріччя. – С. 3, 5.
31. Закалюк К. Хроніка антифашистської боротьби на Ровенщині / К. Закалюк // Червоний прапор. – 1984. – № 23 (10591). – 1 лютого. – С. 3.
32. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.; Ровенська область / гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова), І. І. Компанієць (заст. голови), А. Д. Скаба (заст. голови) [та ін.]; редкол. тому: А. В. Мяловицький (голова), С. В. Колтунюк (заст. голови) [та ін.]. – К., 1973. – 654 с.
33. Катастрофа європейського єврейства: курс лекцій. Ч. 7: Вайц І. Катастрофа єврейства Советського Союзу / Открытый ун-т Израиль; пер. с иврита. – Тель-Авив, 2000. – 188 с.
34. Коваль В. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма / В. Коваль; АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1989. – 622 с.
35. Коваль М. Історія пам'ятає! Кривавий шлях нацистів на Україні / М. Коваль. – К.: Політвидав України, 1965. – 175 с.
36. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст.: причини, особливості, наслідки: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / А. Козицький. – Львів, Літопис, 2012. – 608 с.
37. Круглов А. Энциклопедия Холокоста. Еврейская энциклопедия Украины / ред.: И. Левитас. – К., 2000. – 224 с.
38. Круглов А. О состоянии и перспективах исследования Холокоста на Украине / О. Круглов // Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни: рефлексії на межі століть: зб. наук. пр.: [матеріали конф.]. – К., 2000. – С. 229–231.
39. Круглов А. Погромы в Восточной Галиции лета 1941 года: организаторы, участники, масштабы и последствия / О. Круглов // Проблеми історії Голокосту: наук. журнал. – Дніпропетровськ: центр «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2010. – Вип. 5. – С. 56–74.
40. Курилин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами українською легальною пресою / К. Курилин; НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, Львів. вид-ня ін-ту укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського; наук. консульт. Я. Р. Дашкевич; наук. ред. М. М. Романюк. – Львів, 2010. – 328 с.
41. Левин Д. Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года. – С. 43–71 [Електронний ресурс] // Яд Вашем: [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/levin.pdf – Дата доступу: 12.04.2013.
42. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни / Ф. Левітас. – К.: Вирій, 1997. – 272 с.
43. Леонова Л. Бивство, поставлене на потік / Л. Леонова // Сім днів. – 2011. – № 45 (931). – 3 листопада. – С. 5.
44. Лисенко О. Релігійна ситуація в роки німецької окупації / О. Лисенко, В. Зальмон // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 26–45.
45. Лось Ю. Їх ніколи не забути / Ю. Лось // Червоний прапор. – 1962. – 17 лютого.
46. Михальчук Р.Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Михальчук Роман Юрійович; Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2014. – 20 с.
47. Михман Д. Историография Катастрофы: еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы / Дан Михман. – Днепропетровск: «Ткума», «Дива», 2005. – Вип. 1. – 448 с.
48. Нахманович В. Голокост як наукова і світоглядна проблема: погляд з України / В. Нахманович // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХ століття: істор. нариси: у 2 кн. Кн. 2. – К.: «Наукова думка» НАН України, 2011. – С. 802–863.
49. Першина Т. Фашистський геноцид на Україні, 1941–1944 / Т. Першина; АН УССР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.
50. Писцьо В. «Голос Сарненщини» – легальний пресовий орган періоду окупації / В. Писцьо // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне: РДГУ, 2009. – Вип. 16. – С. 215–218.
51. Писцьо В. Часопис «Волин» як засіб агітації та пропаганди доби окупації / В. Писцьо // Галичина: Всеукр. наук. і культурно-просвітній краєзн. часопис: до 100-річчя від дня народження Степана Бандери. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 617–623.
52. Подольський А. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи / А. Подольський // Катастрофа та опір українського єврейства: нариси з іст. Голокосту і опору в Україні. – К., 1999. – С. 26–38.
53. Подольський А. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії / А. Подольський // Наукові записки. – К.: Інститут політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 7–14.
54. Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Подольський Анатолій Юхимович; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1996. – 18 с.
55. Подольський А. Пам'ять, яка вона?: роздуми про культуру пам'яті в Україні на прикладі ставлення до історії Голокосту [Електронний ресурс] // «Historians»: [веб-сайт]. – 2012. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/427-anatolii-podolskiy-pamiat-ia-ka-vona-rozdumu-pro-kulturu-pamiat-i-v-ukraini-na-priklad-i-stavlennia-do-istorii-holokostu> – Дата доступу: 10.01.2013.
56. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост / А. Подольський // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 1 (5). – С. 47–59.
57. Рябчикова Ф. Антисемітська пропаганда на сторінках газети «Ковельські вісті» / Ф. Рябчикова // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині: зб. наук. пр.: у 2 ч. Ч. 1: [матеріали XII Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 12-й річчій незалежності України і 485-й річчій надання Ковелю Магдебурзького права]. – Луцьк: «Надстир'я», 2003. – С. 40–53.
58. Рябчикова Ф. Світове єврейство як об'єкт антисемітської пропаганди у Волинській пресі (1941–1944) / Ф. Рябчикова // Єврейському народові: [матеріали Міжнар. наук. істор.-краєзн. конф., присв. укр.-євр. взаємонам на Дубенщині]. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2006. – С. 136–142.
59. Смилянская Ю. Окупационная пресса на территории Украины (1941–1944). Формирование и укрепление антиеврейских стереотипов как попытка консолидации оккупантов с населением оккупированных территорий / Ю. Смилянская // Холокост: новые исследования и материалы: [материалы XVII Междунар. конф. по иудаике]. – М., 2011. – Т. IV. – Вип. 37. – С. 47–68.
60. Спектор Ш. Евреи в партизанском движении и подполье в Украине / Ш. Спектор // Тень Холокоста [материалы II Междунар. Симпозиума «Уроки Холокоста и современная Россия»]. – М.: Фонд «Холокост», 1998. – С. 79–86.
61. Степанов Л. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941–1944) / Л. Степанов. – Львів, 1966. – 109 с.
62. Супруненко Н. Украина в Великой отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) / Н. Супруненко. – К.: Гос. изд-во полит. л-ры УССР, 1956. – 471 с.
63. Сусленський Я. Справжні герої / Я. Сусленський. – К.: Товариство «Україна», 1993. – 152 с.
64. Тяглий М. Антисемітська доктрина і її місце в пропагандистській моделі, реалізованій нацистами в окупованому Криму / М. Тяглий // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2004. – № 5. – С. 180–202.
65. Тяглий М. Антисемітська пропаганда на окупованих нацистами радянських територіях: історіографія і методика вивчення питання / М. Тяглий // Голокост і сучасність. Студії в Україні і в світі. – К., 2005. – № 1. – С. 28–42.
66. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галиції, Західної Волині, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 гг / Я. Хонигсман. – Львів, 1998. – 352 с.
67. Ціною власного життя. Книга пам'яті / упор. К. Кіндрат. – Рівне, 1995. – 208 с.
68. Шайкан В. Коллаборационізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
69. Шайкан В. Повсякденне життя у роки німецької окупації, 1941–1944 / В. Шайкан. – К.: Вид. ПП. Н. Брехуненко, 2010. – 80 с.
70. Шайкан В. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації в роки Другої світової війни / В. Шайкан, В. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – 151 с.
71. Шульмейстер Ю. Гитлеризм в історії євреїв / Ю. Шульмейстер. – К.: Політиздат України, 1990. – 225 с.
72. Щупак І. Вивчення Голокосту в Україні / І. Щупак, Г. Абакунова // Проблеми історії Голокосту: наук. журнал. – Дніпропетровськ: Пороги, 2007. – Вип. № 4. – С. 61–75.

73. Щупак І. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України / І. Щупак // Проблеми історії Голокосту: наук. журнал. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. № 3. – С. 147–175.
74. Lower W. Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons / W. Lower // Journal of Genocide Research. – 2011. – № 13 (3). – September. – P. 217–246.
75. Mędykowski W. W cieniugigantów: Pogromy 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy / W. Mędykowski. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012. – 445 s.
76. Michman D. The emergence of Jewish ghettos during the Holocaust / D. Michman. – Cambridge university press ; Yad Vashem, 2011. – 191 p.
77. Snyder T. The Life and Death of Western Volhynian Jewry, 1921–1945 / T. Snyder // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization / Edited by Ray Brandon and Wendy Lower. – Bloomington: Indiana University Press; United States Holocaust Museum, 2008. – P. 77–113.
78. Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944 / S. Spector. – Jerusalem, 1990. – 383 p.
79. Spector S. The Jews of Volhynia and their Reaction to Extermination. – p. 159–186 [Електронний ресурс] // Яд Вашем: [веб-сайт]. – Режим доступу: Режим доступу: http://www1.yadvashem.org/untoldstories/documents/studies/Shmuel_Spector.pdf – Дата доступу: 11.06.2013.

УДК 94 (477).08

Н. Білоус

«ПАКТ МОЛОТОВА-РІББЕНТРОПА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ»

У статті аналізуються погляди видатних вчених, істориків щодо проблем радянсько-німецьких договорів, а особлива увага приділяється «Пакту Молотова - Ріббентропа»: договір про ненапад.

Ключові слова: політика, договір, радянський режим.

The article analyzes the views of prominent scientists, historians on the problems of the Soviet-German treaties, and special attention is given of the Molotov - Ribbentrop Pact.

Keywords: policy, contract, Soviet.

Одне з центральних місць посідає радянсько-німецький пакт про ненапад, підписаний у Москві 23 серпня 1939 року. Власне, сам пакт загадки ніколи не становив. Його було опубліковано одразу ж після його підписання, таємницею залишався додатковий протокол. Світова громадськість вперше дізналася про існування протоколу у січні 1948 року, після публікації державним департаментом США збірки трофейних документів з архівів міністерства закордонних справ гітлерівської Німеччини. Збірка мала назву «Нацистсько-радянські відносини, 1939 – 1941 рр.» [3, с. 605–700] і підводила читачів до висновку: підписавши з нацистською Німеччиною пакт про ненапад, Радянський Союз тим самим спричинив Другу світову війну. Дослідження даної проблематики пов'язане, насамперед, із загальними напрямками еволюції радянсько – німецьких взаємин у міжвоєнний період та на початку Другої Світової війни. Окрім історичного та ідеологічного аспектів, дана проблематика має велике значення для розвитку міждержавних відносин на сучасному етапі.

В останні роки у вивченні подій напередодні Другої Світової війни відбулися значні зміни. Однією із позитивних змін стало створення умов для подальшого поглиблення наших знань про війну на основі залучення раніше недоступних архівних документів, отримання можливості критичного осмислення досягнень радянської історичної науки, відмова від нашарувань кон'юнктурного характеру.

Об'єктивний науковий аналіз як окремих аспектів, так і всього комплексу питань щодо політичної суті проблеми й місця підписання даних договорів 1939 року та таємних протоколів до них, конкретний фактичний матеріал і підсумки дослідження мають вагоме історичне значення [4, с. 344–400].

Упродовж багатьох років істориків цікавили та цікавлять і сьогодні питання: чи можна було попередити напад Німеччини та СРСР? Чи існували альтернативи тим політичним та воєнним рішенням, які приймалися радянською владою напередодні війни? У чому причини тяжких поразок Червоної Армії на початку війни? Чи можна було уникнути таких поразок, чи, хоча б, зменшити розміри їх трагічних наслідків? Саме науковий аналіз та дослідження цієї теми дають можливість, по-перше, пролити світло на низку маловідомих або суперечливих подій міжнародного та внутрішньополітичного характеру; по-друге, поглянути на складні питання радянсько – німецьких взаємин міжвоєнного періоду і початку Другої Світової війни та наслідки цих стосунків для України з точки зору сучасного вітчизняного історичного мислення; по-третє, сприяти розвитку міждержавних стосунків на сучасному етапі на принципах взаємоповаги, взаємодовіри; по-четверте, з метою стабілізації і зміцнення міжнародного становища в такому вибухонебезпечному районі, яким є Європа внаслідок уроки складних і навіть трагічних подій 1939 – 1945 років. Саме так можна окреслити наукову та політичну актуальність досліджуваної теми, її практичну вагомість і пізнавальне значення.

На пострадянському просторі існує велика кількість літератури наукової та науково-популярної, присвяченої радянсько – німецьким договорам 1939 року та впливу їх на долю українських земель. Хоча ще зовсім нещодавно до інформації був обмежений доступ, адже високопосадовці не хотіли, щоб громадськість вникала у суть воєнно-політичної гри, яку вели А. Гітлер та Й. Сталін при підписанні договорів 1939 року, а особливо таємних додаткових протоколів до них.

У радянський період було написано чимало праць, присвячених «золотому вересню» 1939 року. Наприклад, у монографії Б. Бабія «Возз'єднання Західної України з Української РСР» [1, с. 81–84], на думку автора, віковічне прагнення українського народу возз'єднатися здійснилося у 1939 році, саме ним він пояснював злиття в єдине ціле двох частин України, завдяки вміль політиці радянського керівництва. У роботі багато уваги приділено встановленню політичної системи радянського зразку та ентузіазм населення Західної України щодо об'єднання українських земель. У монографії «Триумф і трагедія. Политический портрет И. В. Сталина» [2, с. 100–105] Д. А. Волгоногов дає оцінку політичному портрету Й. Сталіна, аналізує його дії та висловлює своє бачення щодо подій 1939 року та причин, з яких Й. Сталін поводив себе так, а не інакше. Г. А. Деборін у своєму дослідженні «Международные отношения и внешняя политика СССР (сентябрь 1939 – май 1941 гг.)» [5, с. 60–65] висловлює своє бачення щодо міжнародної політики Радянського Союзу у масштабах міжнародних відносин з іншими державами. Розкриває перед нами засекречені причини певних дипломатичних акцій та підписаних домовленостей.

Немаловажливою для вивчення є також праця М. І. Семиряги «Советско-германские договоренности в 1939 - июне 1941 г.: взгляд историка» [8, с. 228–234]. У цій праці історик піднімає також питання ролі в німецькій стратегії «українського питання». Паралельно із розігруванням «української карти» німецькі дипломати гарячково шукали шляхів до порозуміння із радянськими диктаторами. Історик розповідає, що 26 липня 1939 року співробітники німецького МЗС вперше натякнули радянському представнику в Берліні Г. Астахову про потребу відновити взаємовигідні стосунки, на перепоні яким не стане ані проблема Прибалтики, ані «українське питання». 2 серпня 1939 року глава МЗС Третього Райху Й. Ріббентроп особисто спілкувався з радянськими представниками і запевнив, що Німеччина «прихильно ставиться до Москви», запропонувавши водночас Кремлю визначитися чи він йтиме з Францією та Британією, чи з Німеччиною.

На увагу заслуговує дослідження І. Фляйшхауера «Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии, 1938–1939 гг.» [10, с. 65–70]. Автор аналізує радянсько-німецький пакт 1939 року та говорить, що він у значній мірі є результатом цілеспрямованої діяльності заляканих авантюризмом та агресивністю Гітлера провідних співробітників німецького посольства у Москві і, перш за все, посла Шуленбурга, який в 1944 році став активним учасником заговору проти фюрера. Боячись, що курс Гітлера приведе країну до гибелі, вони думали, що з підписанням пакту, німецька зовнішня політика повернеться до першоджерела розумного змісту. Німецький історик детально аналізує німецько-польські відносини того періоду, говорячи, що А. Гітлер вперше зіткнувся із польською «впертістю» і саме тоді він почав «искать пути и средства наказания Польши с помощью России» [11, с. 56–60].

Цікавою є книга авторів Ю. Л. Д'якова та Т. С. Бушуєвої «Фашистский меч ковался в СССР» [6, с. 76–84]. У праці висвітлені мало відомі факти, наприклад, що німецький вермахт в обхід версальських заборон набирав силу на нашій землі. В СРСР у глибокій таємниці будувалися та працювали спільні заводи, аеродроми, танкові та авіаційні школи. Тут навчався весь «квіт» фашистського вермахту. Автори доводять, що основу радянсько-німецького воєнного співробітництва заклали ще В. Ленін, Л. Троцький, Й. Сталін. Документи, які автори пропонують розглянути в книзі, раніше не бачили світу: поставлений на них багато